

VIDURAMŽIŲ VILNIUS: PLANINĖS STRUKTŪROS RAIDA XIV–XV A.

OKSANA VALIONIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Oksana Valionienė – architektė, Vilniaus Gedimino technikos universiteto Architektūros fakulteto absolventė, nuo 2003 m. dirba Lietuvos istorijos instituto Miestų tyrimo skyriuje. Tyrinėja Vilniaus landšafto ypatumus miesto urbanistinės struktūros ankstyvajame formavimosi etape.

Svarbiausių publikacijos: Vilniaus architektūros atlasas (*skaitmeninė architektūrinių stilistinių tyrimų duomenų bazė, spaudoje*), bendraautorės B. Gudynaitė, D. Kazlauskienė, Vilnius, 2009; „*Vilniaus landšafto įtaka miesto plano struktūrai XIV a.*“, Miestų praeitis, t. 2, Vilnius, 2009; Vilniaus pirminio reljefo rekonstrukcija (*skaitmeninis žemėlapis*), Vilnius, 2009. Lietuvos istorijos instituto Miestų tyrimo skyriaus archyvas; „*The Geomorphology of the Vilna and the Environs of Vilnius*“, bendraautorai R. Morkūnaitė, G. Vaitkevičius, *Geographia studia et dissertationes*, Katowice, 2008; „*Средневековый Вильнюс. Становление плановой структуры в 14–15 веках*“, Археология и история Пскова и Псковской земли, Псков, 2007; „*Средневековая архитектура Вильнюса в контексте культурных влияний*“, bendraautorius R. Jonaitis, Археология и история Пскова и Псковской земли, Псков, 2006; Vilniaus archeologijos atlasas (*skaitmeninė archeologinių tyrimų duomenų bazė*), bendraautorai G. Vaitkevičius, S. Sarcevičius, Vilnius, 2006; „*Rekonstrukcijos šiuolaikinėje tradicionalistinėje architektūroje ir archeologijoje*“, bendraautorius V. Vainilaitis, Miestų praeitis, t. 1, Vilnius, 2004.

Ankstyvojo Vilniaus genezės klausimai, nors ir buvo nuolat keliami XIX–XX a. tyrinėtojų darbuose¹, tebelieka aktualūs moksliniu, paveldosauginiu požiūriu ir šiuolaikinio miesto plėtros strategijos kontekste. Šiame straipsnyje nesiekiamą atlikti išsamios kritinės ankstesnių tyrimų analizės. Tačiau norėtusi pažymeti, kad iki šiol nesuformuota bendra Vilniaus miesto raidos konцепcija, kuriai pritartų dauguma tyrinėtojų. Taip yra todėl, kad problema buvo nagrinėjama fragmentiškai, nenuosekliai, remiantis siaurų specializacijų metodais. Tačiau praktika parodė, kad, tiriant ankstyvąjį Vilniaus raidos etapą (XIV–XV a.), susiduriama su labai nedideliu mus pasiekusių duomenų kiekiu. Būtina suprasti, kad miestas yra labai sudėtingas darinys, todėl siauruji specializacijų tyrimai yra neproduktyvūs. Svarbu atsižvelgti į tai, kad Vilnius, kaip ir bet koks kitas miestas, yra viena universaliai tarpusavyje sąveikaujančių elementų² sistema, kurios genezė priklauso nuo daugelio besikeičiančių veiksniių kompleksinio poveikio ir paklūsta objektyviems dėsniams. Todėl miesto raidos tyrimams reikalingas kompleksinis sisteminis metodas, o jo struktūros elementai turi būti nagrinėjami atsižvelgiant į jų tarpusavio ryšį.

Vilniaus, kaip ir bet kurio kito miesto, struktūra yra daugiasluoksnė ir apima ne tik architektūrinį (gatvių, pastatų, visuomeninių erdviių ir kt.) audinį, kitaip vadinamą erdvine struktūra³, bet ir gamtinę karkasą, socialinį, ekonominį, politinį kontekstą ir t. t. Suvokdami, kad šiame straipsnyje neįmanoma aprépti ir nuodugnai ištirti visų miestą formuojančių veiksniių, pagrindinių dėmesį skirsiame erdvinei struktūrai.

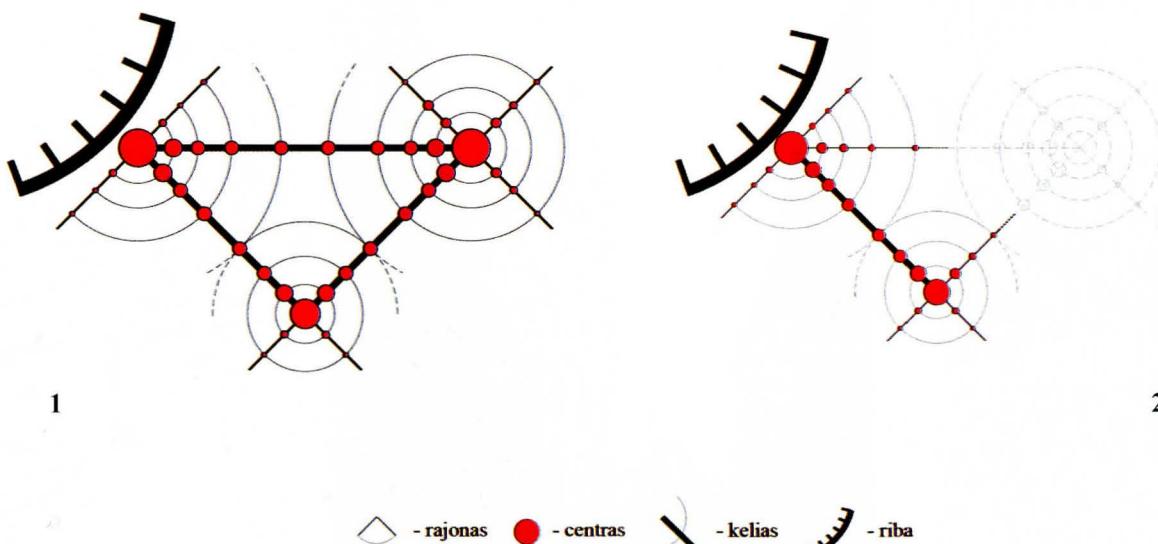
Jeigu pabandytume suformuluoti trumpą erdinės struktūros apibréžimą, susidurtume su daugybe ją formuojančių elementų, jų tarpusavio santykų, masteliu lygmenų ir paskirstume terminų įjaroje. Kas yra pagrindinis struktūrinis miesto vienetas – rajonas, kvartalas, visuomeninė erdvė, statinys etc.? Kaip pavadinti vieną ar kitą elementą – gyvenvietę, rajonu ar kolonija; miestu ar pilimi? Kiekvienas vienetas per ilgą savo egzistavimo laiką patiria tiek transformacijų, kad apibūdinti jį vienaip ar

kitaip galima tik nurodant konkretų raidos momentą. Dažnai tai padaryti sunku dėl duomenų trūkumo, todėl vargu ar šioje situacijoje priimtini griežti terminai ir kategoriski apibréžimai.

Nepaisant struktūrų įvairovės, esama universalijų, būdingų visiems miestams: pirmiausia reikia pripažinti, kad miestai ir jų struktūriniai elementai – tai nuolat besivystantys, tarpusavyje sąveikaujantys žmogaus veiklos produktai, skirti kasdieniniams visuomenės poreikiams tenkinti. Paskutinė savybė rodo, kad struktūros elementai sukelia komunikacinę trauką, tuo ryškesnę, kuo didesnį vartotojų kiekį jie pritraukia. Ryšys „objektas–trauka“ yra abipusis. Keliai ir jų mazgai, susiformavę miesto raidos procese, turi įtakos aplinkinės teritorijos vertei, priklausomai nuo praleidžiamų srautų dydžio, ir taip diktuoja elementų hierarchiją ir pasiskirstymą mieste. Žvelgiant šiuo požiūriu abstrakti miesto struktūra gali būti apibūdinta kaip kelių tinklo ir jo mazguose esančių objektų visuma. (1 pav.)

Realiai struktūra neatsiejama nuo vietinio konteksto. Jos individualumas ir raidos kryptis konkrečiu istoriniu momentu priklauso nuo to, kokie iš formuojančių veiksniių tuo metu dominuoja. Vilniaus kaip miesto formavimosi pradžia, remiantis archeologinių tyrimų duomenimis⁴, siekia XIII–XIV a. sandūrą. Įvertinus politinį ir ekonominį to laikotarpio kontekstą (valstybės decentralizacija, mažas ekonominis potencialas ir nuolatinė karo grėsmė), atrodo logiška, kad pradiniam raidos etape miesto planas įgijo organinę⁵, arba savaimingą⁶, formą, glaudžiai susijusią su vietovės topografija. Tokia struktūra yra optimali, nes leidžia racionaliai naudoti visus turimus gamtinius resursus.

Miesto struktūros ir topografijos sąryšis išsirutulioja iš elementų paskirties, lemiančios konkrečius reikalavimus parenkamai teritorijai (teritorijos iisisavinamos tinkamumo mažėjimo tvarka⁷), įvertinant tuo metu vyraujančius poreikius. Norėdami iliustruoti ši teiginį, pateiksime kelis pavyzdžius. Viduramžiais vienas

I pav. Miesto erdvinės struktūros elementai. Čia ir toliau – O. Valionienės brėžiniai.
2 pav. Elementų reakcija į struktūros deformavimą. Vieno elemento pokyčiai sukelia reakciją visoje struktūroje.
1–2 Diagram of the interaction of the city's structural elements. Drawings made by Oksana Valionienė.

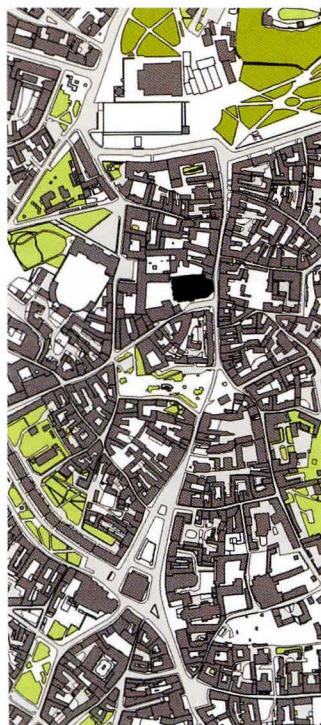
svarbiausių kriterijų apgyvendinant teritoriją buvo sudėtingo reljefo pritaikymas gynybai ir pakankamai vandens ir ūkinės veiklos resursai.⁸ Kita vertus, kasdienei žmogaus veiklai daugiau tinka nelabai raižytas reljefas, nes taip mažiau eikvojama raumenų energijos, judėjimo laiko, materialinių statybų sąnaudų. Šie reikalavimai nulémė ankstyviausią miesto rajonų įsikūrimą gamtinėmis kliūtimis maksimaliai apribotose lygaus reljefo aikštelėse, pasižyminčiose geromis poliorketikos⁹ savybėmis, aprūpintose vandens ir kitais resursais, atsižvelgiant į vykdomą ūkinę veiklą.¹⁰ Analogiški gynybos ir sąnaudų minimizavimo¹¹ reikalavimai buvo keliami ir keliu tinklui, kurį iki industrinio laikotarpio, ypač kalvotose vietovėse, lémė pėsčiųjų judėjimo ypatumai. Keliai turėjo trumpiausias įmanomas trajektorijas mažiausio tolygaus reljefo nuolydžio kryptimi (panaudojo reljefo horizontales¹² ir išilgines ašis – vandenskyras¹³ ir talvegus¹⁴). Pažymėsime, kad teritorijos parinkimas atsižvelgiant į objekto paskirtį neišvengiamai sukelia atoveiksmę ir savo ruožtu formuoja struktūrą. Pavyzdžiu, mažos erdvės, būdingos sudėtingam reljefui, ir politinis, konfesinis ir sociokultūrinis nevienalytiškumas nulémė aptariamam laikotarpui būdingą policentrinę Vilniaus sandarą¹⁵, o miesto teritorinis-rajoninis suskirstymas atitiko gamtinį kliūčių konfigūraciją.

Kaip buvo minėta anksčiau, visi miesto elementai sąveikauja tarpusavje. Jų sąryšis lemia dar vieną svarbią struktūros savybę – nuolatinę dinamiką. Atskiro elemento raida neišvengiamai sukelia pokyčius visoje struktūroje. (2 pav.) Jų mastas priklauso nuo elemento dydžio ir svarbos. Pavyzdžiu, vienos atskiros posesijos pokyčiai nulemia reakciją aplinkiniame kvartale, tuo tarpu didelio rajono išnykimas veikia miestą globaliai. Ir vienu, ir kitu atveju pažeidžiamas miesto struktūros vientisumas, todėl

vyksta laipsniškas elementų ir komunikacinių ryšių kitimas, siekiant pusiausvyros. Nauja struktūra visuomet formuoja senosios pagrindu ir joje neišvengiamai pasireiškia urbanistiniai palimpesstai¹⁶ – pirmiems sistemos pėdsakai, tokie kaip kelių tinklo ir pastatų konfigūracijos arba objekto reikšmės ir padėties mieste nesutapimas. Šitų alogizmų analizė leidžia stebeti struktūros dinamiką ir yra vienas iš miesto raidos atkūrimo būdų.

Nagrinėjant šiuolaikinį Vilniaus planą, pastebėta keletas tokų struktūrinių alogizmų. Pirma, tai kultūrinio sluoksnio pasiskirstymo mieste ir tradicinės istoriografijos prieštaravimas. Svarbu pažymėti, kad ankstyviausias antropogeninis sluoksnis aptiktas periferiniuose Senamiesčio rajonuose ir neapgyvendintose teritorijose (pavyzdžiu, Altarijoje, dabar vadinais Kalnų parku).¹⁷ Gatvių tinklui taip pat gausu senosios struktūros pėdsakų. Tai pakitusi kelių kryptis, aklagatviai, dingusiai gatvių žymės posesijų struktūroje. Pagaliau ankstyviausios Vilniaus šventyklos išsidėsto prie šalutinių miesto gatvių arba jų pagrindiniai fasadai neturi ryšio su dabartiniais keliais.¹⁸

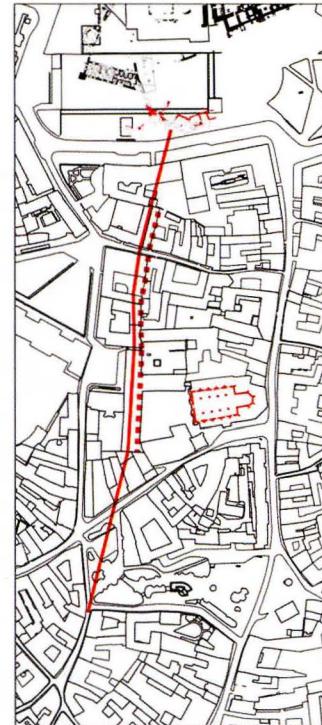
Šitos praradusios ryši su naujuoju miestu šventyklos yra ne kas kita, kaip chronologiskai užfiksuoti dingusios XIV–XV a. Vilniaus struktūros centrai. Viena svarbiausių – Šv. Jono bažnyčia – pirmoji parapinė katalikų šventykla, pastatyta miesto lėšomis Lietuvos krikšto proga. Iš pirmo žvilgsnio bažnyčios padėtis mieste atrodo logiškai: dvių pagrindinių kelių sankirtoje (3 pav.), tačiau jos pagrindinis fasadas nukreiptas į kiemą (4 pav.). Ar galėjo rekonstrukcijų metu pasikeisti fasadų hierarchija? Ne. Gotikinių šventyklių statybos kanonai buvo griežtai reglamentuoti. Tokiu atveju 1386 m. egzistavo kitas kelių mazgas, svarbesnis nei Pilies ir Šv. Jono gatvių sankirta, prie kurio ir pastatyta bažnyčia.

3 pav. Šv. Jono bažnyčia: padėtis mieste.
Location of the parish church in medieval Vilnius.

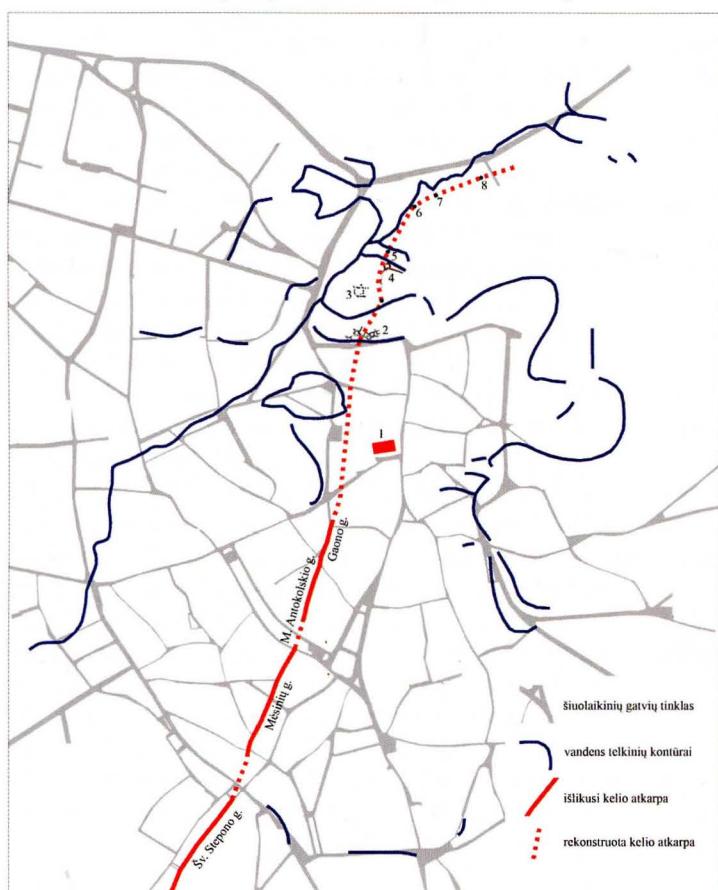
4 pav. Šv. Jono bažnyčios vaizdas iš Pilies gatvės pusės.
The presbytery of the Church of St John.

5 pav. Kelio rudimentas prie Šv. Jono bažnyčios.
Traces of vanished medieval streets.

Dingusio kelio pėdsakas liko gretimų kvartalų užstatymo struktūroje (**5 pav.**, pažymėta punktyru). Riba tarp posesijų žymi buvusią „raudonąją“ kvartalo liniją. Šiaurinis kelio atkarpos galas atsiremia į Žemutinės pilies

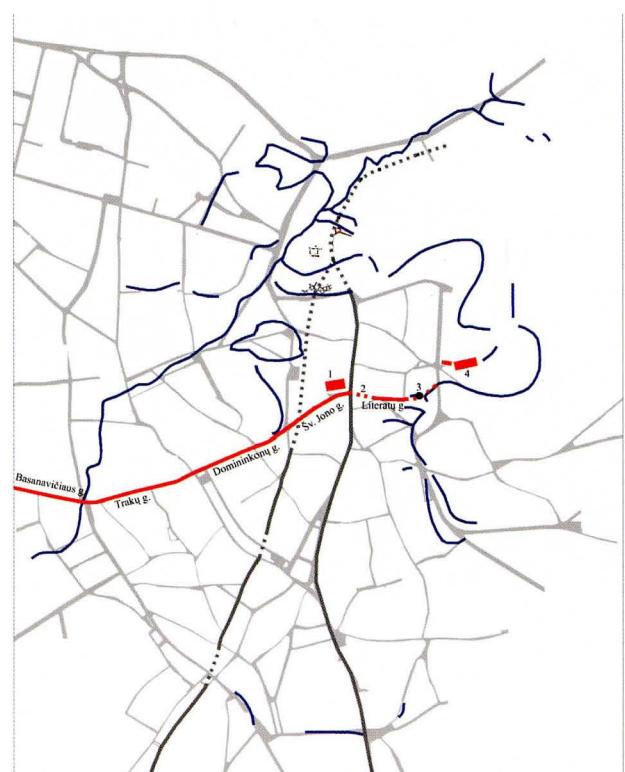
trijų bokštų sistemą, aptiktą 1996 m. archeologinių kasinėjimų metu.¹⁹ Taip išryškėja vienas iš pagrindinių XIV a. pabaigos Vilniaus struktūros vienetų (**6 pav.**): kelias²⁰, kertantis miestą šiaurės–pietų kryptimi ir

6 pav. XIV a. pabaigos Vilniaus kelio rekonstrukcija.
1 – Šv. Jono bažnyčia (statybos metai 1386–1426);
2 – trijų bokštų sistema (G. Rackevičius, Vilniaus Žemutinės pilies teritorija. Žvalgomieji archeologiniai tyrinėjimai Katedros a. 1996 m., Vilnius, LIIA, atask. Nr. 2671); 3 – bažnyčios liekanos po dab. Arkikatedra; 4 – Žemutinė pilis;
5 – vartai ir kelio fragmentas (E. Ožalas, Vilniaus Žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Rūmų šiaurinio korpuso M rūsys. Ploto šiaurės rytų kampe tyrimai 1996 m., Vilnius, LIIA, 1997, atask. Nr. 2678); 6, 7, 8 – kelio fragmentai (S. Sarcevičius, Vilnius 94, Arsenalo 3 Fekalinės kanalizacijos archeologinės priežiūros ataskaita, Vilnius, LIIA, 1995, atask. Nr. 2331; A. Lisanka, S. Lasavickas, 1978 m. Vilniaus Žemutinės pilies senojo arsenalo teritorijoje vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita, Vilnius, 1978–1979, LIIA, atask. Nr. 840, t. 1–4.).
The main road in 14th-century Vilnius.

7 pav. Kelio, jungusio Civitas Ruthenica su Gedimino kalno papédėmis, rekonstrukcija.
The formation of the present-day main north – south road.

8 pav. Rytų–vakarų krypties kelio rekonstrukcija. 1 – Šv. Jono bažnyčia; 2 – užstatyta kelio atkarpa; 3 – medinis kelio grindinys, datuojamas XIV a. (V. Vaitiekūnas, Vilnius, Maironio gt. 11. Buv. Bernardinų vienuolynas: priešprojektiniai darbai. Inžineriniai geologiniai tyrimai, Vilnius, 1988, VAA, atask. Nr. F2 656 33); 4 – Bernardinų vienuolyno bažnyčios.
The vanished main east – west road.

jungiantis Gedimino kalno rajoną su XIV a. paskutiniu ketvirčiu datuojamu²¹ katalikų rajonu Šv. Mikalojaus bažnyčios aplinkoje. Šiaurinėje miesto dalyje kelią sunaikino besiplėtojantis Vilniaus Žemutinės pilies kompleksas, tačiau jo padėtis užfiksuota archeologinių kasinėjimų metu.²² Centrinėje dalyje kelią žymi Šv. Jono bažnyčia ir gretimo užstatymo struktūra. Pietinėje dalyje kelias gerai išlikęs kaip Mėsinių, M. Antokolskio, Gaono gatvės ir kerta XVI a. pradžioje pastatytą miesto sieną šalia Rūdninkų vartų.

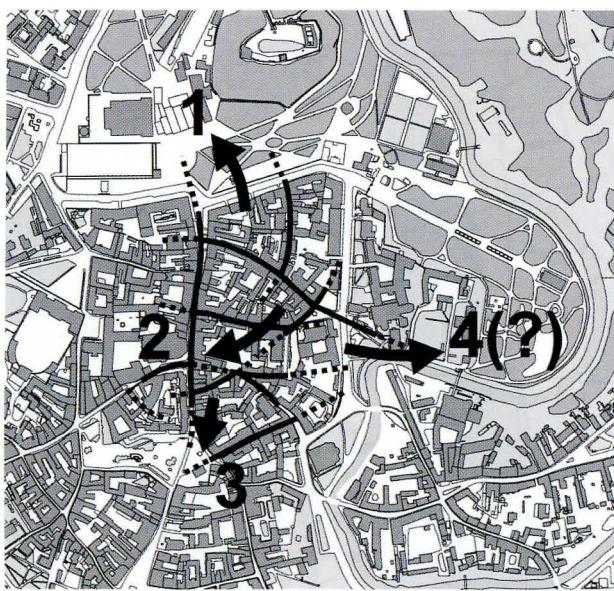
Kitas šiaurės–pietų krypties kelias, išlikęs kaip dabartinė Pilies gatvė centrinėje Senamiesčio dalyje, eina lygiagrečiai pirmam šalia Šv. Jono bažnyčios presbiterijos. Kelių artumas paaškinamas reljefo ypatumais greta Šv. Jono bažnyčios.²³ (7 pav.) Kelio trasa siejama su stačiatikių rajonu *Civitas Ruthenica*, kurio centras, sprendžiant iš kultūrinio sluoksnio pasiskirstymo²⁴, kelių tinklo struktūros ir centrų išsidėstymo, turėjo būti Šv. Paraskevijos (Piatnico) cerkvės aplinkoje. Rajono atsiradimo laikas iki šiol nėra patikimai nustatytas, tačiau manoma, kad jis galėjo egzistuoti jau XIV a. pradžioje.²⁵

Kita Vilniaus kelių tinklą formuojanti kryptis kerta Senamiestį iš rytų į vakarus. Jai priklauso kelias, dabar išlikęs kaip Basanavičiaus–Trakų–Dominikonų–Šv. Jono gatvės. (8 pav.) Jis, be abejonių, turėjo didelę reikšmę XIV a. Vilniaus gyvenime. Pirma, prie šito kelio pastatytos net trys XIV–XV a. sandūra datuojamos šventyklos (parapinė Šv. Jono, dominikonų Šv. Dvasios ir pranciškonų Šv. Mergelės Marijos bažnyčios). Antra, ankstyviausio kultūrinio sluoksnio datavimas rodo, kad ši Vilniaus dalis buvo apgyvendinta ne vėliau kaip XV a. pradžioje.²⁶ Trečia, kelio trasos ir vietovės reljefo santykis gretimoje aplinkoje yra optimalus, t. y. kelias eina trumpiausia įmanoma trajektorija Trakų kryptimi, aplenkdamas gamtinės

kliūties.²⁷ Tačiau rytinėje dalyje kelias siekia dabartinę Pilies gatvę ir prie Šv. Jono bažnyčios presbiterijos nutrūksta. Pirmas dingusio kelio pėdsakas išryškėja gretimo kvartalo struktūroje. Tai dabartinė Literatų gatvė (8:1 pav.), atskirta nuo Šv. Jono gatvės užstatytu sklypu (8:2 pav.), kurio konfigūracija sutampa su kelio kontūru. Geologinių tyrimų metu aptiktas medinio grindinio fragmentas (8:3 pav.), datuojamas XIV a.²⁸ Toliau rytų kryptimi įsikūrė XV a. antrosios pusės sakralinis centras – Bernardinų vienuolynas (8:4 pav.), prie kurio kelio pėdsakai išnyksta.

Sie laikui bėgant išnykę arba degradavę keliai rodo, kad kažkuriamame miesto raidos etape nustojo egzistuoti juos suformavę traukos objektai. (2 pav.) Dažnai jų vietą padeda nustatyti gatvių tinklo krypčių analizė.

Tame Senamiesčio rajone, kur nutrūksta rytų–vakarų krypties kelias, vyrauja keturių pagrindinės kryptys. (9 pav.) Pirmąsias tris nulėmė Gedimino kalno aplinkos rajonas (9:1 pav.), Šv. Jono bažnyčia ir potencialiai turgaus aikštės vieta (9:2 pav.), rajonas *Civitas Ruthenica* (9:3 pav.). Ketvirtos mus dominančios krypties kelias koncentruojasi prie Bernardinų vienuolyno (9:4 pav.). Tačiau vienuolynas dėl savo paskirties negalėjo būti centras, reguliuojantis tokį didelį kelių kiekį. Todėl logiška, kad jis yra ne kas kita, kaip vėlyva reakcija į dingusį stambų struktūrinį mazgą, sukėlusį trauką šia kryptimi.

9 pav. Kelių vyraujančių krypčių schema.
The direction of the old roads in Vilnius Old Town.

Rašytiniuose šaltiniuose užfiksuotas kardinalus įvykis: 1390 m., per Vilniaus šтурmą, buvo sudegintas vienas iš trijų įtvirtintų kompleksų – *Curvum castrum*.²⁹ Paskutinių metų tyrimai ir ankstesnių tyrimų analizė³⁰ leido lokalizuoti jo vietą dabartiniame Kalnų parke (Altarijoje). (10 pav.) Būtent šito objekto kryptimi ir susiformavo kelių

10 pav. Rajono *Curvum Castrum* padėtis ir funkcinai ryšiai.
1 – kelio fragmentas (S. Sarcevičius, 1997 m. Vilniuje, T. Kosciuškos gat. Nr. 3, vykdytų archeologinių tyrimų ataskaita, Vilnius, 1998, LIIA, atask. Nr. 2895, t. 2.); 2 – raguva, nulėmusi kelių vedančių į *Curvum castrum*, kryptį.
The location of the *Curvum Castrum* and its functional ties with the city.

mazgas, prie kurio vėliau buvo pastatytas Bernardinų vienuolynas. Jo vietą lėmė Vilnios šlaito struktūra, o koncentraciją – vienintelės vakariniai Altarijos šlaitai raguvos padėtis (išilginis nuolydis apie 12°, tuo tarpu aplinkinių šlaitų nuolydis 40° ir aukštis 50–70 m).

Taigi erdvinės struktūros tyrimai rodo, kad *Curvum castrum* turėjo didelę reikšmę XIV a. Vilniaus urbanistinės raidos procese, o jo sudeginimas 1390 m. paskatino globalius miesto karkaso pokyčius.

Šiame tyrimų etape galima išskirti kelias Vilniaus erdvinės struktūros raidos XIV–XV a. hipotetines gaires. (11:1–6 pav.)

1. Protygenvietė įsikūrė gynybiniu požiūriu geriausioje teritorijoje – Gedimino kalne, 1 tūkstantmetį po Kr. (11:1 pav.) (XIII a. pabaigoje jos vietoje buvo pastatyta didžiojo kunigaikščio pilis.).

2. XIII a. antrojoje pusėje pradėta apgyvendinti Gedimino kalno šiaurinė papédė. XIII–XIV a. sandūroje miestas plėtėsi Sapieginių kalvyno teritorijoje.³¹ (11:2 pav.) Miestas ir pilis sudarė vientisą uždarą gynybinę sistemą.

3. Maždaug tuo pačiu metu svarbių kelių susikirtimo mazguose įsikuria nauji miesto rajonai – plėtros židiniai, kurie prasideda nuo pranciškonų misijos³² Gedimino kalno pietvakarinėje papédėje ir stačiatikių rajono *Civitas Ruthenica* Polocko ir Medininkų kelių sankryžoje. (11:3 pav.)

4. Atsiradęs plėtros židinys sukelia komunikacinię trauką, kuri pasireiškia kaip vienas iš miesto struktūros veiksnių. *Civitas Ruthenica* traukos veikiamą susidarę uždara žiedinė miesto struktūra. Pirmiausia tai pasireiškė teritorijų svarbos augimu traukos kryptimi (11:4a pav.), o tai sukėlė Vilnios vagos perkėlimus, žemės darbus vakarinėje ir pietvakarinėje Gedimino kalno papédėse ir galbūt turėjo įtakos keliems išpuoliams prieš pranciškonus.³³ Antrajame etape prasidėjo Senamiesčio plotų, esančių žiedinės struktūros įtakos zonoje, isisavinimas. (11:4b pav.)

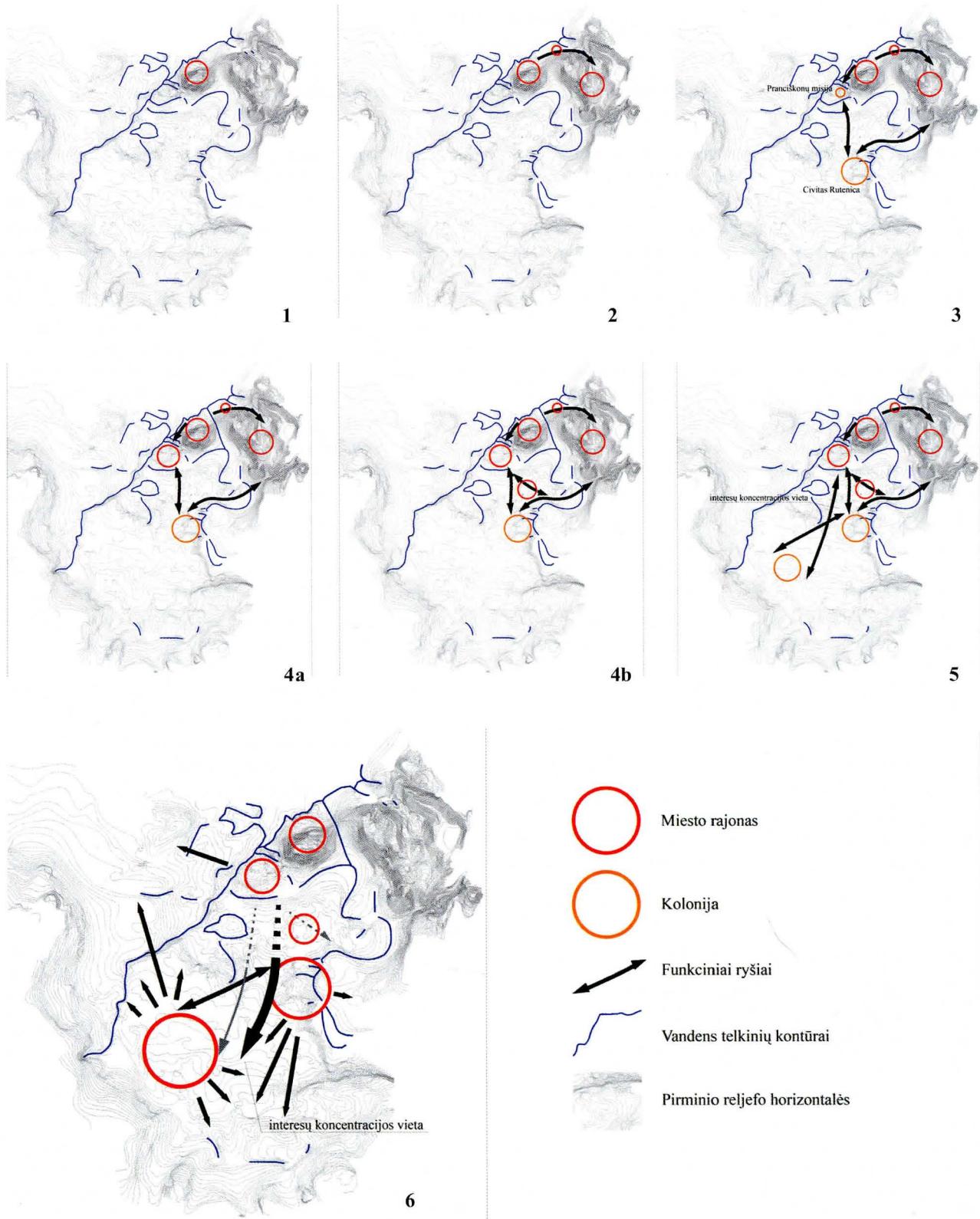
5. Tolesnis Senamiesčio plotų apgyvendinimas vyko atsižvelgiant į teritorijų tranzitinę ir ūkinę kokybę. Naujas struktūros elementas – katalikų rajonas atsirado stambiame mazge, kontroliuojančiame daugumą Senamiesčio pagrindinių kelių trasų. (11:5 pav.)

Skirtingų konfesijų, atsinešusių savo tradicijas ir kultūrą, gyvenamų rajonų padėtis nulėmė tolesnę Vilniaus raidos kryptį, o jų komunikacinių ryšiai susiformavo erdvinės struktūros karkasą. Bendras traukos objektų poveikis padiktavo naujo centro atsiradimą didžiausioje kelių koncentracijos vietoje: čia XIV–XV a. sandūroje buvo pastatyta parapinė Šv. Jono Krikštytojo bažnyčia.

6. XIV a. pabaigoje pakito miesto raidos prioritetai. Pradėjo formuotis naujas miesto karkasas, kurį suaktyvino *Curvum castrum* sudeginimas.

Praradusi reikšmę pirminė žiedinė sistema nustojo funkcionuoti, nes didelė jos dalis – *Curvum castrum* – nebuvo atkurta ir komunikacinių ryšiai su ja nutrūko.

Nuo XIV–XV a. sandūros prasidėjo spartus priemiesčių augimas, kuris lėmė turgaus ir rotušės atsiradimą naujoje vietoje.

11 pav. Vilnius erdvinės struktūros raidos etapai XIV–XV a.

Fig. 11-1. The hypothetical guidelines for developing the planned structure in Vilnius during the 14th–15th centuries: the city's beginning in the Altarija hill land.

Fig. 11-2. The assimilation of all of Altarija and the adjacent land at its foot.

Fig. 11-3. The appearance of the Franciscan mission and the Ruthenian suburb.

Fig. 11-4 a. The formation of the closed ring structure.

Fig. 11-4 b. The assimilation of the left bank of the Vilnia.

Fig. 11-5. The assimilation of the Old Town amphitheatre and the formation of the city's centre.

Fig. 11-6. The planned structure of Vilnius and the main directions.

Oksana Valionienė
Lithuanian Institute of History

Medieval Vilnius: The Development of the Planned Structure during the 14th–15th centuries

Summary

The architectural urbanistic fabric, the so-called spatial structure, of Vilnius, like that of any other city, is part of a unified multilayered system. Its genesis depends on the complex effect of many changing factors (economic, political, social, ecological, etc.) and obeys objective laws. Therefore research into spatial structure requires a complex systemic method where the elements are investigated within the interactive relationships and not disconnected from the context.

All the spatial structure elements are the constantly changing, interactive products of human activity that are intended to satisfy everyday societal needs. Therefore the spatial structure is marked by several important qualities.

The structural elements cause communication affinity. The hierarchical level of an element in the structure directly depends on the power of the affinity. Thus an abstract urban structure can be described in this respect as the totality of the road network and the objects located within it.

The individuality of a really structure is determined by historical factors such as the topography of the relief, the economic and political context, etc. The initial formation of Vilnius, on the basis of archaeological research data, goes back to the turn of the 14th century. Therefore the city acquired the organic polycentric form that was characteristic of that time and was strictly tied to the topography of the locality.

The relationship between a city and the topography develops from the purpose of the objects. Therefore all of the structural objects are arranged according to natural

laws while taking into consideration the specific requirements for the selected location.

All of a city's elements interact with each other. This relationship determines the structure's permanent dynamics. The development of an individual element causes changes in the whole structure, affecting its integrity and resulting in changes in the elements and the communications connections in the pursuit of equilibrium. A new structure forms on the basis of the old and traces of the original system manifest themselves in it. An analysis of these manifestations is useful in recreating the city's development.

By investigating the modern street network of Vilnius Old Town and the information about the distribution of the city's districts inhabited in the 14th–15th centuries and comparing this knowledge with the archaeological material and the map of the earliest cultural layer, a number of consistent patterns are revealed. The arrangement of the oldest Catholic churches shows that the initial structure of Vilnius differed from the present structure. The majority of the degraded roads are concentrated in the part of the Old Town that borders present-day Kalnų (Hill) Park (Altarija). On the basis of archaeological research data, a 13th – late 14th-century settlement, that was located in this now uninhabited area, is connected with the Curvum Castrum, the fortified defensive complex recorded in historical sources. The scale of the city's structural changes, which caused the disappearance of this object, shows that the Curvum Castrum had a very big impact in the process of the urbanistic development of 14th-century Vilnius and the 1390 fire prompted ubiquitous urbanistic changes.

¹ Pirmosios ankstyvojo Vilniaus raidos studijos pasirodė XIX a. Tai buvo istorijos krypties rašytiui šaltinių ir senųjų planų tyrimai. Iš jų išskirtina 1837 m. publikuota **Mykolo Balinskio** studija *Historya miasta Wilna, Juzefa Kraševskiego knyga Wilno od poczatkow jego, do roku 1750* (1838), **Adomo Kirkoro** darbai *Ludność miasta Wilna* (1858 m.), *Gorod Vil'no* (1882) ir kt., **Pompęjaus Batuškovo** kūrinių *Памятники русской старины в западных губерниях империи* (1874), **Jurijaus Kračkovskio** apybraiža *Старая Вильна до конца XVII столетия* (1893).

XX a. pirmojoje pusėje pasirodė kitų mokslo krypčių Vilniaus tyrimai, tačiau jų šaltiniai ir metodai nepakito. Šiuo metu išspaustinti **Mieczysława Limanowskiego** straipsnis „Najstarsze Wilno“ rinkinyje *Wilno i ziemia Wileńska* (1930) ir gausūs **Marjano Morełowskiego** darbai, tokie kaip *Zarysy syntetyczne sztuki Wileńskiej od gotyku do neoklasycyzmu* (1938–1939), nepublikuoti *Objaśnienia planu Wilna Fürstenhoffa, Zarzecze – najstarsze Wilno* (apie 1940).

Tuo pačiu metu prasidėjo pirmieji archeologiniai Vilniaus tyrimai, kurių rezultatai iškėlė daugybę naujų ankstyvojo Vilniaus kilmės ir genėzės problemų ir nulémė naujų tyrimų kryptį. Prieš Antrajį pasaulinį karą pasirodė tokie darbai kaip **Włodzimierzo ir Helenos Holubowiczów** straipsniai „Кривой город – Вильно“ rinkinyje *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры* (1945), *Gdzie stał trzeci zamek Wilna zburzony przez Konrada Wallenroda w 1390 r.* (1939), **Zigmunto Mečislovo Čaikovskio** straipsnis „Krzywy gród“, *Prawda wileńska* (1941, sausio 28).

Nauja Vilniaus tyrimų banga prasidėjo XX a. septintajame dešimtmetyje. Padaugėjo Vilniumi besidominčių mokslo šakų: atsinaujino archeologijos, istorijos, meno tyros, prasidėjo geografijos, geologijos, geomorfologijos moksliniai tyrimai. Iš daugelio galima išskirti tokius darbus kaip **J. Jurginiš, V. Merkys, A. Tautavičius**, *Vilniaus miesto istorija* (1968), **A. Šapoka**, *Senasis Vilnius* (1963), *Vilniaus miesto geografia* (1965), **J. Ochmański**, *Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu. Ustroj i uposażenie* (1972), „Krzywy Gród Wileński (Próba lokalizacji)“ rinkinyje *Zapiski historyczne* (1971).

Šiuolaikinėse Vilniaus studijose vyrauja dvi tendencijos: fundamentalieji teoriniai tyrimai – **K. Šešelgis**, *Rajoninio planavimo ir urbanistikos pagrindai* (1975), *Lietuvos urbanistikos istorijos bruozai* (1996), **A. Miškinis**, *Lietuvos urbanistika: problemas ir realijos* (1989), *Lietuvos urbanistika: istorija, dabartis, ateitis* (1991), *Lietuvos urbanistikos paveldas: genėzės ir raidos ypatumai, vertybų išaiškinimas, apsauga ir panaudojimas* (1994), *Lietuvos urbanistikos paveldas ir jo vertybės* (1999), **R. Buivydės**, *Senamiesčio meninė raiška ir psichologinis suvokimas* (1999), *Meninė Vilniaus senamiesčio architektūros svaranga* (1999) – ir materialiosios kultūros šaltinių tyrimai – **V. Drėma**, *Dingęs Vilnius* (1991), **N. Kitkauskas**, *Vilniaus pilys. Statybų ir architektūra* (1989), *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Valdovų rūmai* (2009), **G. Vaitkevičius**, **K. Katalynas**, „*Vilniaus plėtra iki XV amžiaus*“, *Kultūros paminklai, t. 8* (2001), **K. Katalynas**, *Vilniaus miesto plėtra XIV–XVII a.*

(2006), *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje. 2005–2006 m. tyrimai*, sud. R. Ragauskienė (2006), **L. Girlevičius**, „Gynybiniai įrenginiai XIV–XVIII a. Vilniuje“ (2009, disertacija).

² Esama daugybės miesto sandaros studijų. Tyrinėtojų interpretacijos priklauso nuo jų specializacijos ir požiūrio. Architektūros srityje paminėtini klasikiniai veikalai: **S. Kostof**, *The City Assembled. The Elements of Urban Form Through History*, London, 1992; **L. Mumford**, *The City in History: Its Origins, its transformations, and its prospects*, New York, 1961; **K. Lynch**, *A Theory of Good City Form*, Cambridge, Massachusetts, 1981.

³ **K. Lynch**, *A Theory of Good City Form*, p. 37.

⁴ Plačiau žr. **G. Vaitkevičius**, Vilniaus miesto keramikos tipologija, 2003, Lietuvos istorijos institutas, Miestų tyrimo skyriaus archyvas (toliau – LII MTS).

⁵ Urbanistikos teoretikas Spiro Kostofas išskiria du miesto struktūros tipus: reguliarų ir organinių. Autorius pažymi, kad abiem atvejais miestas yra planuotas, o abu tipai egzistuoja kartu daugumoje miesto planų. **S. Kostof**, *The City Shaped. Urban Patterns and Meanings Through History*, London, 1991, p. 43–47.

⁶ **K. Šešelgis**, *Miestų raida: sąlygos ir rezultatai*, Vilnius, 1996, p. 115, 117.

⁷ **B. P. Кропинус**, *Город и рельеф*, Москва, 1979, p. 8.

⁸ Miesto erdvinės struktūros ir reljefo sąryšis plačiai nagrinėjamas kitame autorės straipsnyje: **O. Valionienė**, „Vilniaus landšafto įtaka miesto plano struktūrai XIV a.“, *Miestų praeitis*, Vilnius, 2009, t. 2 (atiduotas spaudai).

⁹ Poliorketika (graik. *polis* – miestas ir *herkos* – apgultis) – miestų apgulties mokslas (šaltinis: *Словарь иностранных слов*, <http://www.insolv.ru/html-komlev/p/poliorketika.html>).

¹⁰ Erdvinės struktūros elementų (šiuo atveju rajonų) datavimas ir raida pagrista Vilniaus kultūrinio sluoksnio pasiskirstymo žemėlapiu (šaltinis: G. Vaitkevičius, Vilniaus miesto keramikos tipologija).

¹¹ **B. A. Сосновский, Н. С. Русакова**, „Построение уличной сети методом моделирования движения“, *Прикладные методы градостроительных исследований*, Москва, 2006, p. 83–86; informacija pateikiamā pgl **Н. М. Надыршин**, *Графическое моделирование планировочной структуры города с учетом динамики внутригородского расселения*, 1985.

¹² Horizontalė – žemėlapio linija, jungianti vienodos vienos aukščio taškus (šaltinis: <http://terminu.zodynai.info/horizontalė>).

¹³ Vandenskyra – linija, skirianti atmosferinių vandenų nutekėjimą per du priešingus šlaitus (šaltinis: <http://ru.wikipedia.org/wiki/водораздел>).

¹⁴ Talvegas (vok. *Talweg*, iš *Tal* – slėnys ir *Weg* – kelias) – linija, jungianti žemausias upės slėnio, raguvos, griovos vietas; slėnio ašis (šaltinis: [http://www.zodziai.lt/reiksme&word=sinoikizmas&wid=18107](http://www.zodziai.lt/reiksme&word%3DTalvegas&wid%3D19323)).

¹⁵ Miesto policentriškumo fenomenas žinomas dar nuo antikos laikų. Aristotelis apibūdino jį terminu *sinoikizmas* (graik. *synoikismos* – kartu apgyvendinu) – tai kelių savarankiškų bendruomenių, gyvenviečių ar miestų jungimasis į vieną polį (šaltinis: <http://www.zodziai.lt/reiksme&word=sinoikizmas&wid=18107>).

¹⁶ Pradinė žodžio *palimpsestas* reikšmė (graik. *palin* – vėl ir *piestos* – nigramdytas) – užrašas pergamtėje arba papiruse, padarytas ant ankstesnio ištrinto teksto (šaltinis: *Толковый словарь русского языка Ушакова*, <http://slovari.yandex.ru/dict/ushakov/article/ushakov/16/us302305.htm>). Urbanistiniame kontekste šią terminą pritaikę dr. **Spiro Kostofas** savo knygoje *The City Shaped. Urban Patterns and Meanings Through History*, p. 47.

¹⁷ **G. Vaitkevičius, O. Valionienė, S. Sarcevičius**, *Vilniaus archeologijos atlasas*, Vilnius, 2006.

¹⁸ Šv. Jono bažnyčia, statybos metai 1386–1426 (**V. Drėma**, *Vilniaus Šv. Jono bažnyčia*, Vilnius, 1997); Švč. Mergelės Marijos pranciškonų bažnyčia, statybos metai apie 1387 (**R. Firkovičius**, *Kulto pastatai ir jų vietas Vilniaus mieste. Katalikų bažnyčių ir vienuolynų istorijos apybraižos (XIII–XX a.)*, t. 2, Vilnius, 1989, p. 8, Paminklų restauravimo instituto archyvas); Šv. Dvasios bažnyčia, statybos metai apie 1408 (ten pat, p. 37).

¹⁹ **G. Rackevičius**, Vilniaus Žemutinės pilies teritorija. Žvalgomieji archeologiniai tyrinėjimai Katedros a. 1996 m., Vilnius, Lietuvos istorijos instituto archyvas (toliau LIIA), atask. Nr. 2671.

²⁰ Plačiau apie šio ir kitų Vilniaus pagrindinių kelių trasų pagrindimą ir jų ryšį su vietas gamtiniu karkasu žr. **O. Valionienė**, „Vilniaus landšafto įtaka miesto plano struktūrai XIV a.“.

²¹ **G. Vaitkevičius**, Vilniaus miesto keramikos tipologija.

²² **E. Ožalas**, Vilniaus Žemutinės pilies Valdovų rūmų teritorija. Rūmų šiaurinio korpuso M rūsys. Ploto šiaurės rytu kampe tyrimai 1996 m., Vilnius, LIIA, 1997, atask. Nr. 2678; **S. Sarcevičius**, Vilnius 94, Arsenalo 3 Fekalinės kanalizacijos archeologinės priežiūros ataskaita, Vilnius, LIIA, 1995, atask. Nr. 2331; **A. Lisanke, S. Lasavickas**, 1978 m. Vilniaus Žemutinės pilies senojo arsenalo teritorijoje vykdytu archeologinių tyrimų ataskaita, Vilnius, 1978–1979, LIIA, atask. Nr. 840, t. 1–4; **A. Tautavičius**, Ataskaita už archeologinius kasinėjimus Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje nuo 1961.05.9 iki 08.30., Vilnius, 1962, LIIA, atask. Nr. 171.

²³ **O. Valionienė**, „Vilniaus landšafto įtaka miesto plano struktūrai XIV a.“.

²⁴ **G. Vaitkevičius**, Vilniaus miesto keramikos tipologija.

²⁵ Ten pat.

²⁶ Ten pat.

²⁷ **O. Valionienė**, „Vilniaus landšafto įtaka miesto plano struktūrai XIV a.“.

²⁸ **V. Vaitiekūnas**, Vilnius, Maironio gt. 11. Buv. Bernardinų vienuolynas: priešprojektiniai darbai. Inžineriniai geologiniai tyrimai, Vilnius, 1988, Vilniaus apskrities archyvas, atask. Nr. F2 656 33.

²⁹ Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos skundas (1416 m.), *Codex Epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae*, išleido A. Prochaska, Kraków, 1880, p. 1009.

³⁰ **A. Tautavičius**, Archeologinių kasinėjimų Vilniuje Dainų slėnyje 1956.IV.24–V.14 dienoraštis, 1956, LIIA, atask. Nr. 40; **B. Голубович, Е. Голубович**, „Кривой город – Вильно“, *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры*, t. IX, 1945; **D. Misukaitė**, Vilniaus Kalnų parko teritorija koncertinės estrados aplinkoje. Žvalgomieji archeologiniai tyrimai, Vilnius, 1990, LIIA, atask. Nr. 2099; **V. Daugudis**, Vilniaus Plikojo kalno 1989 m. archeologinių kasinėjimų ataskaita, Vilnius, 1989, LIIA, atask. Nr. 1611; **S. Sarcevičius**, Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato teritorijoje esančiame Dainų slėnyje (A 1961K) vykdytu archeologinių žvalgomųjų (geologinių, geofizinių) tyrimų ataskaita, Vilnius, 2009, Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcijos archyvas; **D. Michelevičius**, 3D geofiziniai tyrimai georadarui Kalnų parke, Vilnius, 2008, Vilniaus pilių valstybinio kultūrinio rezervato direkcijos archyvas; **G. Vaitkevičius, M. L. Kiškenė**, „Curvum Castrum hipsometrija“, *Miestų praeitis*, Vilnius, 2009, t. 2 (atiduota spaudai).

³¹ **O. Valionienė**, „Vilniaus landšafto įtaka miesto plano struktūrai XIV a.“.

³² **G. Vaitkevičius**, „Vilniaus tapsmas“, *Miestų praeitis*, Vilnius, t. 2, 2009 (atiduota spaudai).

³³ „Apie keturiolikos vienuolių pranciškonų nužudymą Vilniuje [1338–1342]“, *Vilniaus miesto istorijos dokumentai*, Vilnius, 2003, p. 131.